

Charlotte Damm

Fiskesøkker og hverdagens magi i steinalderens kystlandskap

Introduksjon

Kystlandskapet og dets ressurser har gjennom alle tider vært viktige for befolkningen i Nord-Norge. Det gjelder også for fangstfolk i periodene yngre steinalder (ca. 5000–1800 fvt.) og tidlig metalltid (1800–0 fvt.) som primært livnærte seg av fisk, sel og sjøfugl. Derfor er det litt av et paradoks at de avbildninger vi finner for eksempel i bergkunsten i utstrakt grad er av landpattedyr. Hvordan forholdt man seg til kystlandskapet, dets skapninger og krefter, og hvilket arkeologisk materiale har vi som kan belyse det? Det er få arkeologiske funn av fiskeredskaper, og vi må regne med at både fiskekroker, harpuner, nett og liknende ble fremstilt av organisk materiale som sjeldent er bevart. Men fiskesøkker av stein har vi funnet på mange boplasser og to av disse er utgangspunkt for denne artikkel.

På de boplassene hvor det er bevart beinmateriale har fisk, spesielt torsk, utgjort hovedparten av kostholdet. Fangst av sel og sjøfugl var vanlig. Det ble også jaktet på landpattedyr som rein, elg, bjørn og pelsdyr, men på de fleste boplassene synes disse å utgjøre en mindre andel av fangsten selv om betydningen av for eksempel rein kan ha variert noe i tid og rom.

Fordelingen av boplasser i landskapet viser klart at folk i stor grad valgte å legge boplassene nær gode fiskeplasser, men gjerne med tilgang til både sel og fuglefjell. Dette understøttes av naturvitenskapelige analyser av en av de få menneskelige skjelettdelene som er bevart fra yngre steinalder i landsdelen, da analysen viser et sterkt marint kosthold. Målrettet jakt på rein og elg foregikk sjeldnere og var kanskje konsentrert til bestemte årstider som for eksempel i forbindelse med reinens høsttrekk.

Det aller meste av bergkunsten i Nord-Norge stammer fra perioden 5000–0 fvt. Her er det mange forskjellige motiver og spesielt mange avbildninger av dyr og en hel del jaktscener, som vi ikke minst kjenner fra de store bergkunstfeltene i Alta-området. Men det er nesten utelukkende tale om landpattedyr som rein, elg og bjørn (figur 1). Bergkunsten tolkes ofte som knyttet til kosmologien, altså de overordnede fortellingene om verdensordenen (Helskog, 2014). Kosmologien på denne tiden antas av mange bergkunstforskere å være forbundet med flere parallelle verdener, som utover vår kjente verden gjerne også finnes under vann, inne i

berget eller jorden og i himmelen og som det var mulig å bevege seg imellom, eventuelt hjulpet av dyr (hjelpeånder) som bjørn, elg og rein. Denne tolkningen utelukker dog ikke at avbildningene også omfattet jaktfortellinger og ga viktig informasjon om jaktmetoder og landskapet mer generelt.

Figur 1. Bergkunsten i Alta domineres av landpattedyr som rein, elg og bjørn. Foto: Charlotte Damm.

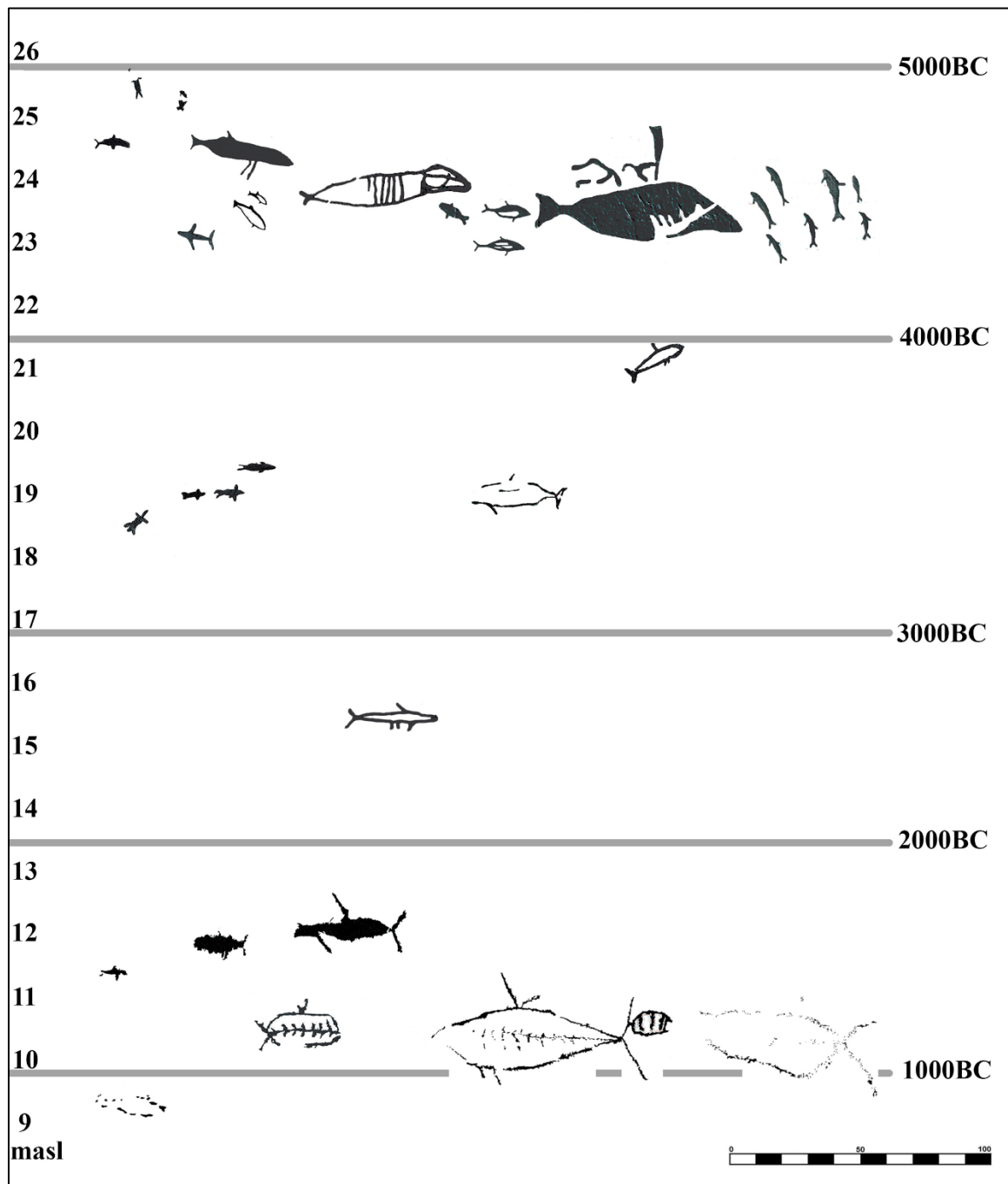
Fokuset på landpattedyr i bergkunsten står altså i kontrast til de aktiviteter og det maritime landskap folk levde i det meste av tiden. Var datidens mennesker virkelig mest opptatt av forholdet til landdyrene? Hvorfor er det så lite fisk og sel avbildet?

Først skal vi se på hva som finnes av avbildninger knyttet til kystens dyreliv i henholdsvis bergkunsten og annet arkeologisk materiale. Deretter undersøker vi forholdet mellom fangstbefolkningen, kystlandskapet og andre skapninger med utgangspunkt i de arkeologiske funnene. Gjennom å vurdere hvilke aktiviteter kystens mennesker må ha involvert seg i, kommer vi inn på hvordan folk konstant forholdt seg til havet, kysten og de ulike skapninger og krefter som fantes der.

Marine pattedyr og fisk i bergkunsten

Det finnes enkelte bilder av marine pattedyr i den nordnorske bergkunsten. Gjerde (2018) har laget en oversikt over de som er kjent fra bergkunsten i Alta (figur 2). De inkluderer hval, sel og nise eller andre delfin-arter, og det er noen scener hvor sel jaktet fra båt. Likevel er antallet

marine pattedyr veldig lite (alle er med på figur 2), tatt i betraktning at vi kjenner mer enn 6000 figurer fra Alta. Det antyder at marine dyr kanskje ikke spilte noen stor rolle i de overordnede kosmologiske fortellingene. Til en viss grad synes disse fortellingene å ha vært felles for store deler av Nordkalotten. En del av de andre befolkningene i nordområdene utnyttet ikke de marine ressursene i samme grad som den kystbundne nordnorske. Dette felles nordlige fokuset på utvalgte landpattedyr, med elgen som det mest fremtredende, kan kanskje være en del av årsaken til at marine arter ikke er så vanlige i bergkunsten.

Figur 2. Oversikt over marine pattedyr i bergkunsten i Alta. Illustrasjon fra Gjerde 2018.

Fisk og fiske er også representert i den nordnorske bergkunsten, selv om også disse figurene er relativt få. Den vanligste fisken her er kveita, som man i mange tilfeller ser bli fisket fra båt. Kveita er den største fisken i nord med individer på over 2 m og 200 kg tatt på stang i de senere år. Det er en dypvannsfisk, selv om den også kan finnes på grunnere vann. Flere scener fra bergkunsten viser nettopp slikt dypvannsfiske (figur 3). I nyere tid har kveita hatt særlig betydning, ikke bare som en trofé-fisk. Kveita kalles også hellefisk, hvilket stammer fra norrønt språk og betyr hellig fisk. Folkeminneforskningen har vist at troen på at fiskere trengte godt «hail», dvs. nylig seksuelt samvær for å lykkes med kveitefisket var svært utbredt i nyere tid (Hauan 1996). Her er det dermed tale om en type magi, som er viktig for å lokke fisken til seg. Kveita hadde altså særlig betydning i nyere tid og var forbundet med magiske relasjoner. Siden den er den vanligste fisken i den nordnorske bergkunsten kan det antyde at forholdet til kveita var spesielt også langt tilbake i tid.

Figur 3. Bergkunsten har en del scener hvor kveite fiskes fra båt. Foto: Charlotte Damm.

To fiskesøkker med ristninger

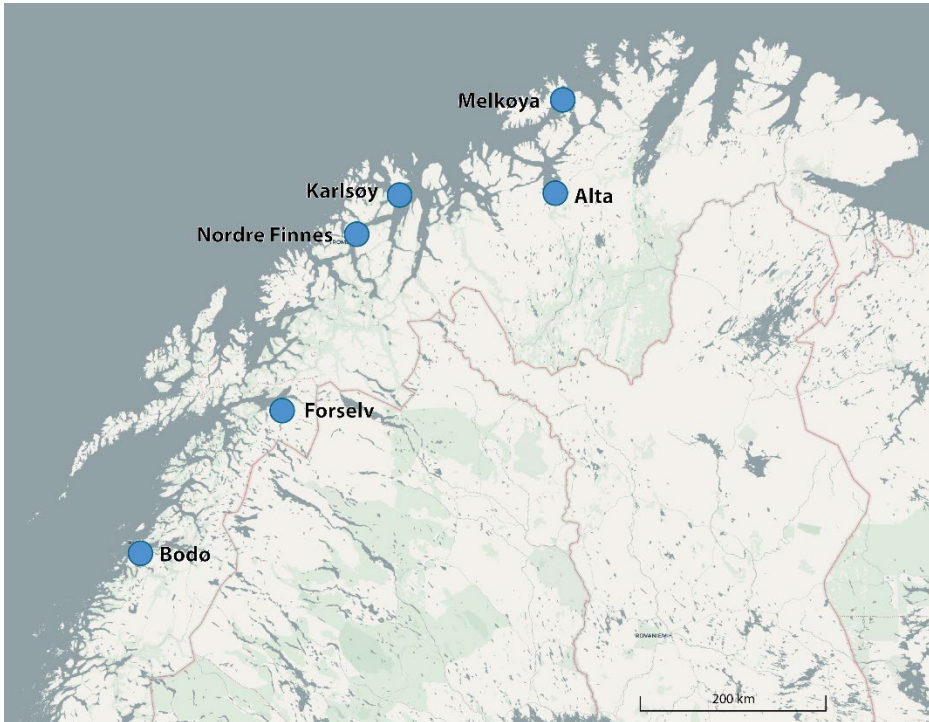
Et vanlig funn på boplasser fra perioden 5000–0 fvt. er fiskesøkker i form av ovale stein med en fure hugget inn hele veien rundt for å holde snøret på plass. De fleste har sannsynligvis fungert som tyngder på snøret ved juksafiske, mens de litt lettere eksemplarene eventuelt kan ha vært brukt som garnsøkker. Fiskesøkker må ha vært en svært vanlig redskap for til tross for at mange er sikkert mistet i sjøen finnes det nesten 200 i museets magasin. To av disse har innhugde motiver og er verd å se nærmere på.

Figur 4. Fiskesøkke fra Bodøgård med innhugging av kveite. Ts. 4867b. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum.

Det første (Ts. 4867b, figur 4) ble funnet av arbeidsformann Bertrand Andersen på Bodøgård (gnr. 37:1) i Bodø, på Skeiåsens nordside i 1952 under grøftegraving (figur 5). Det måler 11,5 x 9,2 cm og veier 1400 g. Søkket har en avbildning av ei kveite forbundet med line eller spyd. Kveita tas vanligvis på line eller håndsnøre, men på grunt vann eller når den er kommet opp til overflaten kan den tas med pigg på lang trestang (Bjørklund og Eypórssón, 2011, s. 46–51). Rett ved siden av fiskesøkket ble det funnet en halv rhombisk skafthullsøks av porfyr (figur 6). Povl Simonsen fra Tromsø Museum ble kalt til og har omtalt funnet (Simonsen 1958, s. 60–61). Han vurderte de to funnene som samtidige. Øksen er av Marstrandens type D og

daterer seg mest sannsynlig til midten av det siste årtusen fvt., det vil si fra siste del av Tidlig Metalltid (Marstrander, 1983; Jørgensen, 1986). På den tiden gikk det en vik inn fra sjøen opp mellom Rishaugen og Førsteåsen på Skei. Siden funnene ble gjort i et sandlag, og øksen er noe vannrullet, er det sannsynlig at gjenstandene er tapt eller kastet på sjøen nært land.

Figur 5. Kartoversikt med de omtalte lokalitetene. Bjørn Hatteng, UiT Norges arktiske universitet. Map tiles by CartoDB, CC BY 3.0. Data by OpenStreetMap, ODbL.

Det andre søkket (Ts 11083b, figur 7) ble funnet i dyrket mark på Nordre Finnes (gnr. 74: 1, ID nr 8333 i Askeladden) på Kvaløya utenfor Tromsø i 1998 av arkeologer ved prøvestikking.

Figur 6. Porfyrøkse fra Bodøgård. Ts. 4867a. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum.

Figur 7. Fiskesøkke fra Nordre Finnes med innhugging av steinbit på den ene siden og en menneskefigur på den andre. Ts.11083b. Foto: Adnan Icacic, Norges arktiske universitetsmuseum.

Det måler 10,5 x 7 cm og veier knapt 600 g. Det har en steinbit på den ene siden og en menneskefigur med horn, ører eller hodeplagg på den andre. Det er gjennom årene gjort ganske mange arkeologiske funn på samme mark, over et stort område. I forbindelse med tidligere pløying av jorden ble det også funnet et steinsatt ildsted som viser at det har vært boligstrukturer på stedet tilbake i forhistorisk tid. Funnene daterer seg fra et langt tidsrom, men hovedparten er fra yngre steinalder og tidlig metalltid. Det gjelder for eksempel kniver og spisser av slipt skifer (figur 8). Det er også funnet et

Figur 8. Skiferkniver fra Nordre Finnes. Ts. 9118c, ts. 9137, ts. 9139, ts.102523c og ts.11083a. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum

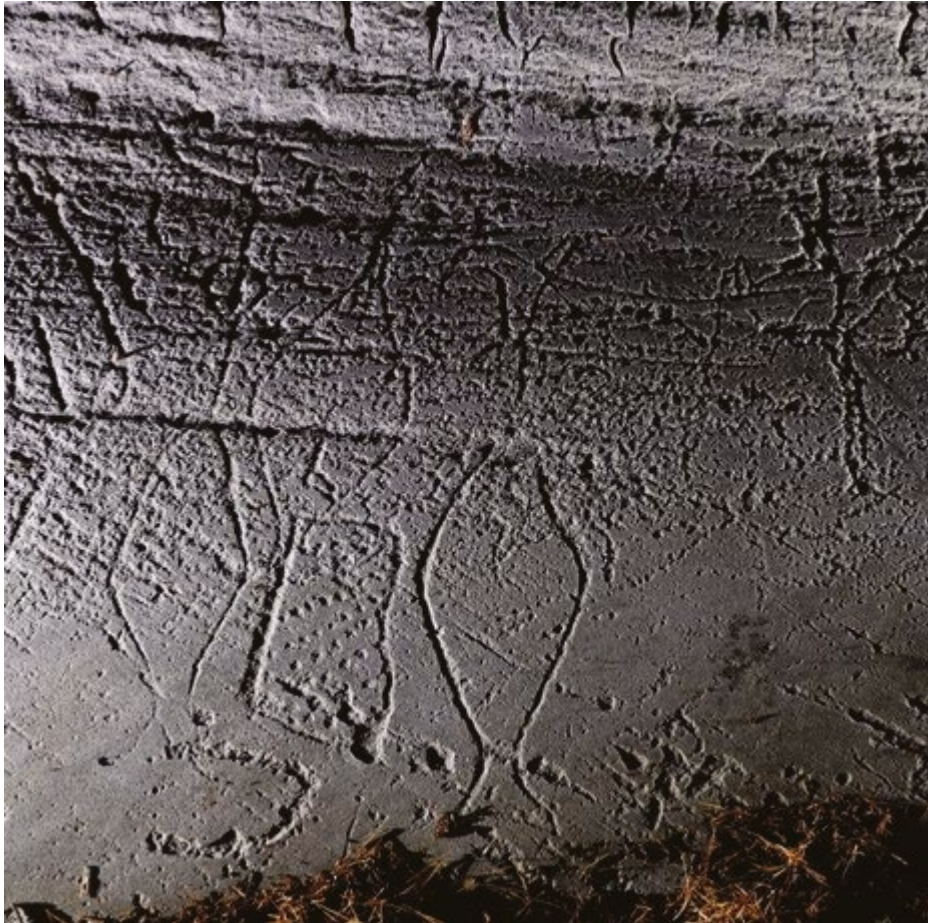
fragment av en dolk av sørskandinavisk flint, som dateres til perioden 2300–1700 fvt (figur 9). Vi har derfor dessverre ikke mulighet for å datere søkket mer presist enn perioden 5000–0 fvt. Fra funnstedet er det svært god oversikt både sørover inn Sandnessundet, nordover ut Grøtsund samt østover mot Tønsnes, hvor museets utgravninger har påvist omfattende bosetning gjennom det meste av forhistorien.

Figur 9. Dolkfragment av sørskandinavisk flint fra Nordre Finnes. Ts.10252h. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum.

Begge fiskesøkkene stammer fra attraktive boplassområder, og det er interessant at begge boplasser har usedvanlige funn, nemlig den halve porfyrøksa og flintdolkfragmentet som viser kontakt til sørskandinaviske jordbrukssamfunn. De øvrige funnene på Nordre Finnes er dog helt som forventet for en boplass fra datidens fangstbefolkning, og det er ingenting som tilsier at dolkfragmentet representerer noe annet enn en eksotisk gjenstand som er kommet nordover som gave eller i byttehandel. Siden vi ikke har andre samtidige funn fra Bodøgård, kan vi ikke si noe om konteksten her.

Det er åpenbart at fiskesøkkene har hatt en særdeles viktig praktisk funksjon. Fiskesøkker er også i enkelte tilfeller avbildet i bergkunsten, med et spesielt tydelig eksempel på feltet ved Forselv i Skjomen sør for Narvik i forbindelse med kveitefiske (fig. 10) (se også Helberg, 2016).

Figur 10. På helleristningsfeltet på Forselv i Skjomen er det blant annet avbildet 3 kveiter tatt på line. På linen til venstre vises et fiskesøkke. Foto: Jan Magne Gjerde.

De to søkkene antyder med sine ristninger at samhandlingen mellom mennesker og andre arter i det maritime miljø ikke bare innebar praktisk teknologi, men sannsynligvis også var viktig for å vedlikeholde relasjoner mellom arter og en bestemt verdensorden gjennom visse praksiser og ritualer – her kalt magi. Magi finnes i de aller fleste kulturer, selv om det er langt mindre vanlig i nåtidens vestlige samfunn (Gosden, 2021). Magi kan defineres på mange måter, men forstås her som handlinger med det formål å oppnå god fangst (fiske/jaktlykke), herunder også å øke eller vedlikeholde mengden av bytte, opprettholde gode forhold med (overnaturlige) krefter, eller avverge ulykker, sykdom eller andre handlinger fra «onde ånder» (McNiven, 2008). Magi dreier seg dermed om kommunikasjon og forhandling med ikke-menneskelige skapninger og krefter (Gosden, 2021, s.13).

Ristningene av kveite og steinbit på de to søkkene antyder at det kan være tale om en type hverdagsmagi, altså en måte å kommunisere med de som lever i havet. Det kan for eksempel være at det var nettopp disse, kveita og steinbiten, man ønsket å fange. Kanskje hadde de to

artene en spesiell rolle blant havets beboere, på samme måte som det ofte antas at bjørn og eventuelt elg har hatt en særlig posisjon i kosmologien når det gjelder å hjelpe mennesker å kommunisere med andre verdener.

Den maritime verdensforståelse

Jakt- og fangstfolk må ha inngående kjennskap til sine omgivelser og de arter, skapninger og andre krefter som de omgis av. Fra etnografisk og historisk forskning vet vi at mange fangstfolk har en såkalt animistisk verdensforståelse. Det innebærer at også (noen) dyr og gjerne også visse gjenstander og naturfenomener, som for eksempel vind, strømmer eller nordlys, kan besitte særlige evner og krefter mer eller mindre tilsvarende menneskelige. Mennesket er altså ikke en enestående skapning, men én blant mange, og folk må derfor hele tiden forholde seg til og samhandle med disse andre skapningene og kreftene. Det gjøres gjennom å behandle for eksempel dyr på bestemte respektfulle måter før, under og etter jakten eller fangsten, blant annet gjennom magi som eventuelt kan inkludere ofringer. Det kan ofte være viktige å gjøre ting på bestemte måter. Det siste kan eksempelvis omfatte tabuer, det vil si forbud mot å gjøre eller si bestemte ting på visse steder eller mer eller mindre detaljerte retningslinjer for hvordan ting skal fremstilles eller gjøres, eller hvem som kan gjøre det.

Fiskesøkkene er kanskje et eksempel på slik magi. Ofringer i form av tran, blod eller deler av fangsten kan også tenkes (Bjørklund og Eypórrsson, 2011, s. 46–51). Wicklers (2023) artikkel i denne boken gir eksempler på ofringer av skiferredskaper på dypt vann. Tabuer knyttet til livet og fangsten på sjøen er velkjente fra mange steder. Westerdahl (2005) har oppsummert de mange maritime tabuer som kjennes fra de nordiske landene i historisk tid. På samme måte som den historiske samiske bjørnejakten, var det vanlig at mange fisk eller sjøfugl måtte omtales med andre navn når man var på sjøen for å vise respekt for dyrene og for at unngå ulykke. Det vil aldri være mulig for oss å vite hvilke språklige tabuer som ble praktisert tilbake i steinalderen, men det er svært sannsynlig at slike fantes.

Tilsvarende er det sannsynlig at det har vært viktig å fremstille fangstredskaper på bestemte måter. De skulle naturligvis fungere, men videre kan det tenkes at de skulle tilfredsstillende særlige krav nettopp for å opprettholde gode relasjoner til andre skapninger og krefter. I en studie av fiskekroker fra steinalderen i Oslofjord-området diskuterer Mansrud (2017) blant annet valg av råstoff, hvor horn, knokler og sener fra hjortedyr brukes til kroker og snøre for å fange fisk, og hvordan dette skaper en særlig relasjon mellom disse artene og mellom land og

sjø. Det finnes i antropologien og historiske kilder en rekke eksempler på at konkrete relasjoner mellom ting, materiale, dyr og mennesker har betydning for hvordan forholdet mellom de forstås (Fowler 2004, Herva & Lahelma 2020). Likevel vil det for arkeologien ofte være slik at vi kan konstatere noen gjentatte mønstre, men det vil oftest være svært vanskelig å oppnå nærmere kunnskap om presis hvordan en slik fortidig relasjon ble forstått.

Som med fiskesøkkene ser vi at noen bruksgjenstander fra steinalderen er mer forseggjorte enn andre. De kan for eksempel være dekorert på forskjellig vis. Fra andre områder i Norden og Baltikum med bedre bevart organisk materiale ser vi at det ikke minst er gjenstander av bein, horn og tre som er dekorerte. Gjenstander i slikt materiale fra steinalderen er sjeldent bevart i Nord-Norge, og de som er dekorerte er primært kammer, hengesmykker og prener, dvs redskaper til å bore huller i for eksempel skinn.

Båten og andre hybride skapninger

Om vi går ut fra at kystbefolkningen i Nord-Norge hadde et verdenssyn hvor det ikke eksisterte et sterkt skille mellom mennesker og andre arter, og hvor de samhandlet langt mer intensivt med hverandre, gir det også noen andre forutsetninger for å forstå hvordan deres verden hang sammen.

Kystbefolkningen var helt avhengige av båten. Vi har dessverre ingen bevarte rester av båter fra steinalderen. Men i bergkunsten finnes det bilder av båter, og de er svært vanlige i perioden 5000–0 fvt. Det som er karakteristisk for disse er elghodet i stevnen. Funn av elghoder i tre fra Finland og Russland sannsynliggjør at båtene faktisk var utstyrt med slike. Elgen er en sterk svømmer som kan krysse brede sund og som også av og til påtreffes på ytterkysten. Båten kan altså oppfattes som et landpattedyr som kan ferdes til sjøs, og som er i stand til å bære mennesker med seg; mennesker som også lever på land, men som kan ferdes på sjøen ved hjelp av elgen.

Likevel er det mulig at dette bildet er enda mer sammensatt. Vi vet ingenting om hvordan båtene var konstruert på denne tiden, men det er ofte antatt at mange av de som ble brukt på den nordnorske kysten må ha vært skinnbåter. Større trær med rette stammer var det lite av i ytre strøk (Sjögren og Damm 2019), så planke- eller stammebåter har primært kunne være et valg lenger inn og kanskje især beregnet for elver og vann. Tre- eller neverbåter kan nok ha vært mer utbredt i andre områder på Nordkalotten. Skinnbåtene liknet kanskje på inuittenes

umiak, det vil si en lett ramme av tre overtrukket med skinn. Vi kan ikke med sikkerhet vite hvilke skinn som ble anvendt. Elghodene kan antyde at det var tale om elgskinn, men som nevnt er det lite som tyder på en svært utstrakt jakt på elg. Derimot ser vi fra beinmaterialet at jakt på sel var svært omfattende og at skinn derfor har vært lett tilgjengelige.

Selen lever i og av sjøen, men hviler i grupper på land, ikke ulikt kystbefolkningen. Dersom man faktisk brukte selskinn, i hvert fall til en del av båtene, skapes det en hybrid konstruksjon – eller vesen – som kombinerer en selkropp med et elghode. Altså en skapning som kombinerer et landdyr som svømmer, og et sjødyr som går på land. Med tanke på fangstfolks animistiske verdenssyn er det svært sannsynlig at disse båtene ikke bare var livsviktige objekter, men også ble betraktet som levende skapninger som man måtte forholde seg til. Bjerck (2014, s. 80–81; 2016) har understreket hvor stor innflytelse båtene hadde på kystbefolkningens liv. Båtens størrelse var avgjørende for hvor mange som kunne reise sammen, den krevde løpende vedlikehold og om den ble skadet og «døde» kunne det være katastrofalt for alle.

Figur 11. Omrisset på enkelte kniver likner på ulike dyr, her en småhval. Skiferkniv med hel fra tuft 15, Nedre Sundfjæra på Melkøya utenfor Hammerfest. Ts. 11442.81. Foto: Adnan Icagic, Norges arktiske universitetsmuseum.

Slike sammensatte, eller hybride skapninger kjennes fra annet samtidig arkeologisk materiale. Enkelte av dyrefigurene i bergkunsten er en kombinasjon av flere arter, for eksempel elg og bjørn, eller elg og rein (Skandfer, 2021). Vi kan gå ut fra at folk brukte skinnklær. Her kan nok både sel-, elg- og især reinskinn med sine ypperlige varmende kvaliteter ha vært anvendt i tillegg til ulike pelsdyr. Skandfer (2022) har i sine studier av fortidig skinnbearbeiding påpekt at det betyr at folk tok på seg hammen fra ulike dyrearter. Det kan ha vært en måte å overføre spesifikke egenskaper fra disse artene til de menneskene som bar klærne.

Formen på visse redskaper har også gitt assosiasjoner til bestemte arter og antyder igjen det tette forholdet mellom mennesker og andre arter i kystlandskapet. Det gjelder for eksempel en del av de svært mange eneggete skiferknivene som er funnet på boplassene fra perioden 5000–1000 fvt. Omrisset av en del av disse likner på hval, fugl eller eventuelt fisk (Sognnes, 1996) (figur 11).

Fangstfolkets båter, klesdrakt og redskaper demonstrer at de ikke bare levde omgitt av mange andre arter, men at de i sin hverdag i utstrakt grad hele tiden samhandlet med disse på måter som gjorde at skillet mellom ulike arter, mennesker og redskaper til en viss grad ble flytende, eller i hvert fall kunne overskrides. De absolutte skillene mellom dyr, mennesker og objekter var ikke gitt, og mange skapninger kunne være tvetydige. Våre moderne naturvitenskapelige klassifikasjoner stemmer ikke alltid overens med hvordan menneskene så på artene tidligere (Skandfer, 2021).

Naturens krefter og maritime steder

I tillegg til at jakt- og fangstfolk ofte opplever nære relasjoner eller fellesskap med utvalgte dyrearter, kan også enkelte naturfenomener være betydningsfulle. På noen bergkunstfelter i Alta er det tydelig at konturene på bergoverflaten er inkorporert i fortellinger som et miniatyrlandskap (Helskog, 2014, s. 48, 79, 102). Man ser hvordan dyr beveger seg opp eller ned i et landskap med bakker og daler og i noen tilfeller representerer små hulrom vann eller sjø. I dag fylles disse av og til med regnvann, men da bergkunsten ble laget helt ned i strandkanten kunne de fylles ved tidevann eller springflo. En scene i Alta avbilder to laks som hopper i en kulp eller en virvelstrøm antydnet av en naturlig avtegning på bergoverflaten (Tansem og Johansen, 2008). Denne bruken av overflatens mikrotopografi demonstrerer, ikke overraskende, at fangstbefolkningen var sterkt opptatt av detaljer i landskapet rundt seg, både til lands og til vanns.

Andre felter bygger inn fargevariasjoner på bergflaten som viser at fenomener som nordlyset har spilt en rolle som en levende kraft (Helskog, 2014, s. 12). Dermed er det ikke usannsynlig at også andre bevegelige fenomener som elver, havstrømmer, tidevann, bølger og vind også ble ansett som spirituelle og potensielt farlige krefter som det måtte tas hensyn til. For eksempel kunne vinden i gammel tid omtales som «han beinløs» (Westerdahl, 2005, s. 7). Det er aspekter av kystlandskapet som det kan være særdeles vanskelig å identifisere langt tilbake i tid.

Vi kan dog regne det for sikkert at en kystbefolkning som var avhengig av å reise i båt og som i høy grad levde av fiske og selfangst hadde et detaljert kjennskap til det kystlandskapet de levde i. De har i stor grad betraktet landskapet fra sjøen og har brukt markante landemerker for å berette om reiseruter, boplasser og opplevelser av ulik art. Disse stedene har vært navngitt på et eller flere språk som ble talt på den nordnorske kysten før samisk og norrønt ble tatt i bruk. Noen rester av dette språket finnes fortsatt og er integrert i nordsamisk. Dette gjelder blant annet en rekke betegnelser for sel- og kvalarter, for fisk som torsk, sjøørret og lodde og for båtlandingsplass (Aikio, 2004; Olsen, 2019), og viser at navn for disse artene og stedene manglet eller at disse begrepene var så sterke at de ble tatt over i det nye språket. Tilsvarende synes en rekke stedsnavn fra nå utdødde språk å være bevart i nordsamisk.

Kystlandskapet får kulturell betydning gjennom de aktiviteter som foregår der. For steinalderens fiskere var landskapet under vann livsviktig. Man måtte kunne identifisere grunner, hvilket sikkert da som i nyere tid ble gjort utfra kjente med (landemerker), og det er sannsynlig at man navnga de ut fra de erfaringer og fangster man fikk (Broch, 2013), men kanskje med navn som ikke brøt med kystens tabuer (Westerdahl, 2005). Fra samiske kystlandskaper og språk er det indikasjoner på at hellige steder på land ble anvendt som med eller kanskje at de landskapselementene som skilte seg ut også fra sjøen ble hellige (Kaikkonen, 2021).

Havets farer

Mange opplever en tur på sjøen som frihet med stor horisont og vidt utsyn. Men sjøen er også farlig. Opptegetninger fra Karlsøy i Nord-Troms viser at i perioden 1839–1902 omkom 394 personer på havet, hvilket utgjør 11,4 % av alle dødsfall i perioden (Bratrein, 1989, s. 60–64), og i 1858 omkom totalt 206 personer i Tromsø bispedømme på sjøen (Hauan og Karlstad,

1997, s. 38. Det kan ikke ha vært mindre farlig lenger tilbake, og tallene samsvarer godt med opptellinger fra Grønlands østkyst rundt 1900 med bruk av skinnbåter som umiak og kajakk (Robert-Lamblin, 2006).

Selv om fortidens kystbefolkning uten tvil var godt kjent med fiskegrunner og farlige skjær har det meste av det som fantes under vann vært usynlig. Når strømmer tok båten, når bølgene reiste seg, når noe trakk båten eller kappet lina, da kunne man tenke seg at det var skapninger eller spirituelle krefter i dypet som rørte seg. Dette kunne være ukjente eller sjeldent sette skapninger. Fra nyere tid kjenner vi til myter om draugen og sjøormen (Hauan og Karlstad, 1997, s.43; Larsen, 2014, s. 106–109), men lenger tilbake kan det ha vært andre skapninger man mente bebodde djupet og forårsaket uvær og ulykker.

De to fiskesøkkene hadde avbildninger av kveite og steinbit. Dette er to arter som lever på store dyp, og hvor fiskesøkker derfor var viktige redskaper, men det er kanskje også andre grunner til at de ble utvalgt? Steinbit har kraftige tenner, og kan bli aggressiv når den tas opp. Kveita er en rovfisk som spiser torsk, sild og lodde, men jages selv av sel og spekkhogger. Fiskere beretter om at ulike arter har ulike personligheter (Broch, 2013, s. 68; Olsen 2019), noe som både viser inngående kjennskap til de enkelte arters særtrekk og at fisk og menneske får en relasjon på tvers av arter. Steinbiten kan eventuelt ha blitt ansett som ond, mens kveita i stor grad hadde samme kost som mennesker og derfor kanskje var mer naturlig å ha et positivt forhold til. I nyere tid har det vært mange myter knyttet til selen (Westerdahl, 2005). Nysgjerrige seler stikker ofte hodet opp for å orientere seg, og med deres runde hode og fremadrettede øyne kan de ved første øyekast forveksles med et menneskeliknende vesen.

Havets skapninger trenger ikke bare å ha vært forstått som farlige, men gjerne som noen som man måtte ta på alvor og sikre seg gode relasjoner til. Det var vel derfor man så det nødvendig å ofre for eksempel skiferkniver til dypet (Wickler 2023)?

De store fortellinger og hverdagens magi

Enkelte store scener i bergkunsten i Alta beretter om årets gang, og andre scener synes å vise mennesker og dyr som finnes i eller beveger seg mellom flere verdener. Det er reinsdyr i nordlyset på himmelen, elger i underverdenen og bjørner som beveger seg både til over- og underverdenen. Disse scenene er tolket som knyttet til en fortidig kosmologi, fortellinger om verdensordenen. Valget av motiver viser at de skapninger som var viktigst i disse

fortellingene om verdens skapelse og orden var landpattedyr og særlig elg, rein og bjørn. At elgen har hatt en helt spesiell posisjon vises ved at den er fremtredende i bergkunsten og på ulike redskaper også ellers på Nordkalotten, som i det nordlige Sverige, i Finland og i Nordvest-Russland, og det kan antyde at det var store fellestrekk i de kosmologiene som fantes over dette store området. Men for befolkningen langs norskekysten fantes det nok i tillegg en rekke myter og store og små magiske ritualer som i større grad fokuserte på krefter og skapninger som folk møtte i hverdagen.

Arkeologisk materiale som fiskesøkker med ristninger og historisk og etnologisk informasjon fra nordlige områder danner bakgrunnen for å anta at ulike skapninger og krefter i havskapet var viktige elementer i hverdagen for steinalderens kystbefolkning. Men på samme måte som nordlyset, draugen og svarte katter i historisk tid ganske visst var farlige eller magiske skapninger, men ikke inngikk i kristendommen, var havskapets krefter kanskje heller ikke en del av de store fortellingene om verdens skapelse i steinalderen? I mange samfunn ser vi at overtro eller magi ikke nødvendigvis kommer i konflikt med annen overordnet religiøs tro. En del av bakgrunnen for heksebrenninger i kristne samfunn må ha bygd på en aksept av at deres antatt farlige handlinger var reelle. Det er derfor en mulig forklaring på misforholdet mellom de primært landbaserte motivene i bergkunsten og den hovedsakelige maritime livsstil at bergkunsten i stor grad knytter seg til en overordnet kosmologi, mens hverdagens utfordringer i stor grad ble håndtert gjennom magiske ritualer.

Referanser:

- Aikio, A. (2004) An Essay on Substrate Studies and the Origin of Saami. I Hyvärinen, Irma, Kallio, Petri og Korhonen, Jarmo (red.) *Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen: Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag*, Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki 63, s. 5–34.
- Bjerck, H. B. (2014) Del 1. Tidlige fangstsamfunn i stein- og bronsealder, i Nielssen, A.R. (red.) *Fangstmenn, fiskerbønder og værfolk. Fram til 1720*. Norges fiskeri- og kysthistorie, bd I. Oslo: Fagbokforlaget, s. 45–120.
- Bjerck, H. B. (2016) Settlements and Seafaring: Reflections on the Integration of Boats and Settlements Among Marine Foragers in Early Mesolithic Norway and the Yámana of Tierra del Fuego. *The Journal of Island and Coastal Archaeology* 12(2), 276–299.
<https://doi.org/10.1080/15564894.2016.1190425>

- Bjørklund, I. og Eypórssón, E. (red.) (2011) Fiske, fangst og tradisjonell kunnskap i indre Varanger. Innsamlet av Johan Albert Kalstad 1993–95. *Tromsø Museums Skrifter* XXXII.
- Bratrein, H. D. (1989) *Karlsøy og Helgøy bygdebok: folkeliv, næringsliv, samfunnsliv. Bd. 1. Fra steinalder til år 1700*. Hansnes: Karlsøy kommune.
- Broch, H. B. (2013) Monkfish Mysteries. A Narrative analysis of Placemaking and Knowledge Production among North Norwegian Fishermen. *Acta Borealia* 30(1), 60–74. <https://doi.org/10.1080/08003831.2013.768055>
- Fowler, C. 2004. *The Archaeology of Personhood. An Anthropological Approach*. London: Routledge.
- Gjerde, J. M. (2018) Marine Mammals in the Rock Art of Alta, Norway, Northernmost Europe, i *Whale on the Rock II*. Ulsan Metropolotan city: Ulsan Petroglyph Museum.
- Gosden, C. (2021) *The History of Magic. From Alchemy to Witchcraft, from the Ice Age to the Present*, u.s.: Penguin Books.
- Hauan, M.A. (1996) Kveite som mangetydig symbol i fiskerimiljø. *Ottar* (5), s.10-17.
- Hauan, M. A. og Karlstad, M. (1997) Draugens mange hensikter. *Ottar* (1), s. 34–45.
- Helberg, B. H. (2016) *Bergkunst nord for polarsirkelen*. Tromsø Museums skrifter XXXVI. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Helskog, K. (2014) *Samtaler med maktene. En historie om verdensarven i Alta*. Tromsø Museums skrifter XXXIII.
- Herva, V.-P. & Lahelma, A. 2020. *Northern Archaeology and Cosmology. A Relational View*. London, Routledge.
- Jørgensen, R. (1986) The Early Metal Age in Nordland and Troms. *Acta Borealia* 2, 61–87. <https://doi.org/10.1080/08003838608580335>
- Kaikkonen, K. (2021) Perspectives on cultural heritage and seascapes in Unjárga. *Fennoscandia Archaeologica* XXXXVIII, 188–192.
- Larsen, A. (2014) Om sjøsamene. I Bjørklund, I. og Gaski, H. (red.) *Anders Larsen «Mearrasámiid birra» – ja eará čállosat. «Om sjøsamene» – og andre skrifter*. Tromsø Museums skrifter XXXV, s. 51–134.
- Mansrud, A. (2017) Untangling Social, Ritual and cosmological Aspects of Fishhook Manufacture in the Middle Mesolithic Coastal Communities of NE Skagerrak. *The International Journal of Nautical Archaeology* 46(1), 31–47. <https://doi.org/10.1111/1095-9270.12211>

- Marstrander, S. (1983) Profyr- og nakkebøyde økser som indikatorer for bosetning og sosiale strukturer i Norges yngre bronsealder. I Marstrander, S. (red.) *Foredrag ved det 1. nordiske bronsealder-symposium på Isegran 3.-6. oktober 1977*. Varia 9. Oslo: Universitetets Oldsaksamling, s. 5–146.
- McNiven, I. J. (2008) Sentient Sea: Seascapes as Spiritscapes, I David, B. og Thomas, J. (red.) *Handbook of Landscape Archaeology*. London: Routledge, s. 149–157.
- Olsen, B. (2019) Sjørøya i fortellinger om levende landskap. *Norsk Antropologisk Tidsskrift* 30, 220–233. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2898-2019-03-04-04>
- Robert-Lamblin, J. 2006. Demographic fluctuations and Settlement Patterns of the East Greenlandic Population – as Gathered from Early Administrative and Ethnographic Sources. I Arneborg, Jette and Grønnow, Bjarne (red) *Dynamics of Northern Societies. Proceedings of the SILA/NABO Conference on Arctic and North Atlantic Archaeology, Copenhagen, May 10th-14th 2004*. Studies in Archaeology and History 10. Copenhagen: PNM Publications from the National Museum, s.235-246.
- Skandfer, M. (2021) The Appreciation of Reindeer: Rock Carvings and Sami Reindeer Knowledge. I Gjerde, J.M. & Arntzen, M.S. (red.) *Perspectives on differences in Rock Art*. Sheffield: Equinox, s. 113–128
- Skandfer, M. (2022) Hunting for Hide. Investigating an Other-than-Food Relationship Between Stone Age Hunters and Wild Animals in Northern Europe. *Open Archaeology* 8, s. 819–852. <https://doi.org/10.1515/opar-2022-0260>
- Simonsen, P. (1958) *Arktiske helleristninger i Nord-Norge II*. Institutt for sammenlignende kulturforskning 49. Oslo: Aschehoug.
- Sjögren, P.J. & Damm, C. 2019. Holocene vegetation change in northernmost Fennoscandia and the impact on prehistoric foragers 12000-2000 cal. A BP – A review. *Boreas*, vol 48 (1), 20-35. [10.1111/bor.12344](https://doi.org/10.1111/bor.12344)
- Sognnes, K. (1996) Dyresymbolikk i midt-norsk yngre steinalder. *Viking Norsk Arkeologisk Årbok* LIX, 25–44. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-39462>
- Tansem, K. and Johansen, H. (2008) The World Heritage Rock Art in Alta. *Adoranten*, 65-84.
- Westerdahl, C. (2005) Seal on Land, Elk at Sea: Notes on and Applications of the Ritual Landscape at the Seaboard. *The International Journal of Nautical Archaeology* 34(1), 2–23. <https://doi.org/10.1111/j.1095-9270.2005.00039.x>
- Wickler, S. (2023) Opp av dypet. Sjøfunn av skifer og bein Jørgensen, R., Skandfer, M. & Storli, I. (red) *Fragmenter av Nord-Norges fortid*. Stamsund, Orkana Akademisk. 111-130.

Figurer

1. Bergkunsten i Alta domineres av landpattedyr som rein, elg og bjørn. Foto: Charlotte Damm.
2. Oversikt over marine pattedyr i bergkunsten i Alta. Illustrasjon fra Gjerde 2018.
3. Bergkunsten har en del scener hvor kveite fiskes fra båt. Foto: Charlotte Damm.
4. Fiskesøkke fra Bodøgård med innhugging av kveite. Ts. 4867b. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum.
5. Kartoversikt med de omtalte lokalitetene. Bjørn Hatteng, UiT Norges arktiske universitet. Map tiles by CartoDB, CC BY 3.0. Data by OpenStreetMap, ODbL.
6. Porfyrøkse fra Bodøgård. Ts. 4867a. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum.
7. Fiskesøkke fra Nordre Finnes med innhugging av steinbit på den ene siden og en menneskefigur på den andre. Ts.11083b. Foto: Adnan Icgagic, Norges arktiske universitetsmuseum.
8. Skiferkniver fra Nordre Finnes. Ts. 9118c, ts. 9137, ts. 9139, ts.102523c og ts.11083a. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum
9. Dolkfragment av sørskandinavisk flint fra Nordre Finnes. Ts.10252h. Foto: Mari Karlstad, Norges arktiske universitetsmuseum.
10. På helleristningsfeltet på Forselv i Skjomen er det blant annet avbildet 3 kveiter tatt på line. På linen til venstre vises et fiskesøkke. Foto: Jan Magne Gjerde.
11. Omrisset på enkelte kniver likner på ulike dyr, her en småhval. Skiferkniv med hel fra tuft 15, Nedre Sundfjæra på Melkøya utenfor Hammerfest. Ts. 11442.81. Foto: Adnan Icgagic, Norges arktiske universitetsmuseum.